

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย (๔)

**คณะกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย
ในคณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย*†**

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ซึ่งเป็นหน่วยงานในสังกัดกระทรวงสาธารณสุข ที่รับผิดชอบในการถ่ายทอดองค์ความรู้และเทคโนโลยีด้านการแพทย์แผนไทย ในระบบบริการสุขภาพ ได้ร่วมมือกับสำนักวิทยาศาสตร์ราชบัณฑิตยสถาน จัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถานขึ้น โดยมีเป้าหมายที่จัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยอย่างน้อย ๑,๐๐๐ คำ เพื่อใช้เป็นเอกสารอ้างอิง. บทความนี้จึงนำศัพท์จากผลการพิจารณาของคณะกรรมการทั้ง ๒ คณะทยอยมาลงพิมพ์ใน วารสารการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก เพื่อรับฟังความคิดเห็นของผู้ที่เกี่ยวข้องในวิชาชีพแพทย์แผนไทย เพื่อนำข้อคิดเห็นที่แตกต่างเสนอคณะกรรมการให้พิจารณาปรับปรุงต่อไป.

ศัพท์แพทย์แผนไทยเรียงตามลำดับอักษร

กระหวัด ก. ๑. ตวัด, วัดเข้ามาโดยเร็ว, รัตรึง ๒. ย้อน

กาดัน น. ท้ายทอย, ส่วนที่คอกับศีรษะต่อกัน.

จักรัทรานุญ์ ดูใน นาวี.

จักราคุญ์, จักราสุญ์ ดูใน นาวี.

จันทกระลา น. ชื่อลมประจำเส้นอิทา.

จันทกลา น. ชื่อลมประจำเส้นอิทา.

จันทะกาลา น. ชื่อลมประจำเส้นอิทา.

ตะคาก ดู หัวตะคาก.

ท้ายทอย น. ส่วนสุดของกะโหลกศีรษะด้านหลัง.

นาวี น. ๑. สะดือ. ๒. ท้อง. ๓. บริเวณรอบสะดือ (ตามหลักวิชาหมวดไทย). จักราคุญ์, จักราสุญ์, จักรัทรานุญ์ ก็เรียก.

ศุญทะกะลา น. ชื่อลมประจำเส้นปิงคลา.

สุญทกลา น. ชื่อลมประจำเส้นปิงคลา.

สุญพระเมรุ ดู สุญ์พระเมรุ.

สุญ์พระเมรุ น. สะดือ. ดังตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๗๘] ตอนหนึ่งว่า "...เส้นลืบท่านพรธนา ในครรภาเปน

* **คณะกรรมการที่ปรึกษา :** ประธาน นพ.วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธาน รศ.ดร.ชัยนัต พิเชียรสุนทร, **อนุกรรมการ** ศ.ดร.กำจร มนูญปัจจุ, ศ.ดร.กาญจนา นาคสกุล, ศ.ดร.กฤษณา ขุดิมา, ศ.(พิเศษ) ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ศ.ดร.นพ.ปณต มิละเสน, ศ.ดร.นพ.สมชัย บวรกิตติ, พญ.สมบุญเกียรติสินนท์, นางนัยนา วราอัศวปติ, นพ.ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ผู้อำนวยการกองประกอบโรคศิลปะหรือผู้แทน, นายสุพจน์ แจ่มเร็ว, นายปวิตร วงศ์วิระ, นายสมบัติ พลายน้อย, นายปิ่นแก้ว ต้นนวล, นายบุญมี ทองศรี, นายประกอบ อุบลขาว, นายมนาวุฒ ผุดผาด, นายยงยุทธ ตริณชกร, นางเย็นจิตร เตชะดำรงสิน, **อนุกรรมการและเลขานุการ** ดร.อัญชลี จูทะพุทธิ, **อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ** นางสาวสมทรง ศกุนตนาค, นางกันทิมา สิทธิธัญกิจ.

† **คณะกรรมการจัดทำ :** ประธาน นพ.วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธาน รศ.ดร.ชัยนัต พิเชียรสุนทร, **อนุกรรมการ** ศ.ดร.เพียรวิทย์ เหมือนวงษ์ญาติ, พญ. สมบุญเกียรติสินนท์, นางนัยนา วราอัศวปติ, นพ. ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ร.ต. หญิงศิริพงษ์ แพทยานนท์, นายสมศักดิ์ หิลละเมียร, พ.ท. อัม แสงปัญญา, นายวุฒิ วุฒิธรรมเวช, นายสุวัฒน์ ตั้งจิตเรเจริญ, ประธานกรรมการวิชาชีพสาขาแพทย์แผนประยุกต์หรือผู้แทน, นางกัญญา ตีพิเศษ, นางพรทิพย์ เต็มวิเศษ, **อนุกรรมการและเลขานุการ** ดร.อัญชลี จูทะพุทธิ, **อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ** นางสาวสมทรง ศกุนตนาค, นางกันทิมา สิทธิธัญกิจ, นางมาลา สร้อยสำโรง, นางสาวจิรัชยา แก้วสนธยา, นางสาวธนาธิป ฉิมแพ.

นิสย ล้อมสูญพระเมรุไว้ สถิตยล็กสักสองนิ้ว ล้อม
เป็นจักรทราสุนย์ ดูไพบุลย์ไม่เพลงพลั่ว ดุจสาย
บรรทัดทิว เป็นแนวแถวทอดเรียงกัน...”หรือคัมภีร์โรค
นิทาน [๓๔/๕๑] ตอนหนึ่งว่า “...เส้นสิบท่านพรรณา ใน
ครรภาเป็นนีสย ล้อมสูญพระเมรุไว้ สถิตยล็กสักสอง
นิ้ว ล้อมเป็นจักรทราสุนย์ ดูไพบุลย์ไม่เพลงพลั่ว ดุจสาย
บรรทัดทิว เป็นแนวแถวทอดเรียงกัน...” เขียนว่า สูญพระ
เมรุ ก็มี.

สุรยกาลา น. ชื่อลมประจำเส้นปิงคลา.

เส้น น. สิ่งที่มีลักษณะเป็นแนว ไม่กำหนดความยาว แนวที่มี
ลักษณะของธาตุดินจับต้องได้ เช่น เส้นเลือด เส้นเอ็น
เส้นประสาท ในแนวเหล่านี้อาจเป็นทางขับเคลื่อนของ
ธาตุน้ำ ธาตุไฟ หรือธาตุลม, เอ็น หรือ เส้นเอ็น ก็เรียก.
คัมภีร์แผนนวดในตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ ๕
ว่ามี ๗๒,๐๐๐ เส้น ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์แผนนวด [๒/
๕๓] ตอนหนึ่งว่า “...แล้วจึงมีเอ็นเกี่ยวกระหวัดอยู่ในนารี
นั้นเป็นอันมากถึง ๗๒,๐๐๐ เส้น...” หรือตำราโรคินทาน
คำฉันท์ ๑๑ [๓๔/๗๔] ตอนหนึ่งว่า “...เส้นเอ็นย่อมเป็นรู
ลมเลือดดูให้ฟูพอง กำเวปมกรุมร้อน ให้คุชทุก ๆ ราตรี
เมื่อสบายเลือดลมเสมอ จึงราเรอกระเซมลี ยังหะทัยให้
เปรมปรี เพราะเส้นเอ็นไม่ก่อการ...” แต่ในคัมภีร์โรค
นิทานตามตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวงรัชกาลที่ ๕ จะมี
๒,๗๐๐ เส้น ดังที่กล่าวไว้ [๒/๓๔๘] ตอนหนึ่งว่า “...ส่วน
ว่าเส้นประธาน ๑๐ เส้น มีบริวาร ๒,๗๐๐ เส้นนั้น ก็
หวาดไหวไปสิ้นทั้งนั้น ที่กลักรักล้าที่แข่งที่แข่งที่ตั้งดานก็
ตั้งดานที่ขอดก็ขอดเข้าเป็นก้อนเป็นเถาไป เป็นเหตุแต่
จะให้โทษนัก.....ถ้าพร้อมกันทั้ง ๒,๗๐๐ เส้นแล้วก็ตาย
แล ถ้าเป็นแต่ ๒ ๓ ๔ เส้นยังแก้ได้แล...”.

เส้นกังขง ดู เส้นสุขม้ง.

เส้นกาลทวารี ดู เส้นกาลทวารี.

เส้นกาลทวารี, เส้นกาลธารี [เส้นกาละทวารี] น. ชื่อเส้นประธาน
เส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากบริเวณ
สะดือแล้วแยกออกเป็น ๔ เส้น ๒ เส้นบนแล่นขึ้นไป
ตามชายโครงทั้งสองข้าง แล้วไปสะบักใน ก่าตัน และศีรษะ
แล้ววกกลับมาต้นแขน ลงมาตามแนวหลังแขนทั้งสอง
และแยกออกไปตามนิ้วมือทั้งสองข้าง ส่วน ๒ เส้นล่าง
แล่นลงไปตามหน้าแข้งจนถึงข้อเท้า แล้วแตกออกไป

ตามนิ้วเท้าทั้งสองข้าง. ดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๕๓]
ตอนหนึ่งว่า “...เอ็นเส้นหนึ่งชื่อว่ากาลทวารีนัน แล่นออกมา
แต่นารี แล้วแตกออกเป็น ๔ เส้น สองเส้นนั้นแล่นขึ้นไป
โดยทั้งสองแล้ว ไปเออลำแขนทั้ง ๒ ตลอดลงไปถึงนิ้ว
มือทั้ง ๑๐ นั้นแล เส้นนั้นเล่าแล่นลงไปต้นขาทั้ง ๒ ลง
ไปตามลำแข้งทั้ง ๒ ตลอดลงไปถึงนิ้วเท้าทั้ง ๑๐ นั้นแล...”
หรือในตำราโรคินทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๔/๗๔] ตอนหนึ่งว่า
“...ในเส้นเอ็นชื่อทวารี อาจารย์ท่านพรรณา แล่นออกมา
แต่นารี กลับแตกแยกเป็นสี่ สองเส้นนี้ผ่านขึ้นไป ตาม
โครงสุดข้างละเส้น ร้อยขึ้นเป็นสับใน ทั้งซ้ายขวาตาม
นีสย แล่นขึ้นไปก่าตันครัน ตลอดเคียรเวียนกระหลบ
แล่นทวนทบจรจล โดยหลังแขนทั้งสองนั้น ออกไปงัน
ที่ข้อมือ แยกแยกเป็นห้าแถว ตามแนวนิ้วให้ยึดถือ
สองข้างทุกนิ้วมือ ให้ยึดถือทำต่าง ๆ สองเส้นเบื้องใต้ัน
แล่นผกผันลงเบื้องล่าง ตามหน้าขาสองข้าง วางลงไป
หน้าแข้งพลัน หยุดพอเพียงข้อเท้า แยกออกเหล่าละห้า
อัน เอ็นหนึ่งทั้งห้าอัน ทั้งสองข้างดังกล่าวมา...”, เส้นฆาน
ทวารี เส้นกาลทวารี เส้นทวารี ก็เรียก.

เส้นกขง ดู เส้นสุขม้ง.

เส้นคิข, เส้นคิษณะ ดู เส้นลิขินี.

เส้นฆานทวารี ดู เส้นกาลทวารี.

เส้นจันทุสลัง, เส้นจันทะภูสลัง น. ชื่อเส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้น
ประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือ แล่นขึ้นไป
ราวนมข้างซ้าย ผ่านไปที่คอ คาง และไปสิ้นสุดที่หูซ้าย
ดังคำอธิบายภาพแผนนวด [๔/๓] ตอนหนึ่งว่า “...๑๒. จัน
ทะภูสลัง รากโสตซ้าย...” หรือในคัมภีร์แผนนวด [๒/๔๔]
ตอนหนึ่งว่า “...เอ็นเส้นหนึ่งว่าลาสุสลังนั้นแล่นออกมาแต่
นารีขึ้นไปราวนมซ้าย แล่นไปข้างซ้ายแล้วไปหูซ้าย ออก
เป็นรากหูซ้ายนั้นแล...” หรือในตำราโรคินทานคำฉันท์ ๑๑
[๓๔/๔๕] ตอนหนึ่งว่า “...หนึ่งเส้นอุรัง ภูสฬางนั้นก็ว่า
ลัมปะสาโสนามปรา กฏชื่อว่าเปสามอย่าง เส้นนี้แล่น
ออกมา แต่มาริวิธทาง ขึ้นไปไม่ขัดขวาง ตามราวนม
เบื้องซ้ายหมาย ไปเนาเอาข้างซ้าย หมายหูซ้ายดังอธิบาย
เป็นรากโสตประสาทหมาย ดังบรรยายฉนี้มา...”, เส้น
ลาสุสลัง เส้นอุรัง เส้นภูสฬาง เส้นลัมปะสาโส ก็เรียก.

เส้นทวารี, เส้นทะวารี น. ชื่อเส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้น
ประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือ แล่นลงไป

ต้นขาขวา แข้งขวาด้านใน ผ่านฝ่าเท้า โคนนิ้วเท้าขวาทั้ง ๕ นิ้ว แล้วกลับย้อนขึ้นตามหน้าแข้งขวา ขึ้นไปนม ข้างขวา ไปใต้คาง ลอดขากรรไกรข้างขวา แล้วไปสิ้นสุดที่ตาข้างขวา. ดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๔๔] ตอนหนึ่งว่า “...เอนเส้นหนึ่งชื่อว่าทวารีนันแล่นออกมาจากนภีแล้ว ตลอดลงไปเอาเท้าขวาแล้วกลับขึ้นตามแฉ่งผ่านขึ้นไป ตามนมขวา แล่นเข้าไปใต้คางขวาแล้วแตกออกเป็นราก จักขุขวาแล...” หรือในตำราโรคินิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๔๓] ตอนหนึ่งว่า “...หนึ่งเส้นทะวาจะตา บางตำรากล่าวพิ ปลาย ทวารีกาหนดหมาย บางธิบายทวาระจันทร์ เส้น นี้มีนามสาม ตามผู้แพทย์เคยสำคัญ วิธีดำเนินนั้น เส้น เดียวกันอย่ากังขา แล่นออกแต่นภี ข้างขวานี้แล่นลงมา ตามแนวแห่งขาขวา สู่น้ำแข็งจนฝ่าเท้า ตลอดนิ้วทั้งห้า นิ้ว พลั้วกลับขึ้นตามแข้งเข้า หน้าขาขึ้นไปเอา ชายโครง สุดจนต้ามุมน ขึ้นคางแล่นตลอดเข้า เอาลูกตาโดยนิยมน เปนรากจักขุสม ให้รอกกลับหลังลิ้มแล เปนเส้นจักขุ ขวา...”, เส้นทะวาจะตา เส้นทวาระจันทร์ เส้นรากตาขวา ก็เรียก.

เส้นทะวาจะตา ดู เส้นทวารี, เส้นทวารี.

เส้นทวาระจันทร์ ดู เส้นทวารี, เส้นทวารี.

เส้นทวารี ดู เส้นกาลทวารี.

เส้นนันทกระหวัด ดู เส้นสุขุมัง.

เส้นประธาน ๑๐, เส้นประธานสิบ น. แนวหลักในการขับเคลื่อนธาตุทั้ง ๔ ในร่างกาย ๑๐ แนว ทุกแนวมีจุดเริ่มต้นบริเวณรอบ ๆ สะดือ แล้วแยกกันไปตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ไปสิ้นสุดที่อวัยวะต่าง ๆ ประกอบด้วย เส้น อีทา เส้นปิงคลา เส้นสุมนา เส้นกาลทวารี เส้นสหัสศรีงลี เส้นทวารี เส้นจันทะภูงัง เส้นรุข่า(สุดัง) เส้นสุขุมัง และ เส้นสิขินี ในหลักวิชานวดไทยจัดว่าเส้นประธานสิบมีความสำคัญมากกว่าเส้นอื่น ๆ ในร่างกาย ดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๔๓] ตอนหนึ่งว่า “...แลมีเอน ๑๐ เส้นเป็น ประธานแก่เอนทั้งหลายแล..”. เส้นสิบ, เส้นประธาน ๑๐, เอน ๑๐ ประการ ก็เรียก.

เส้นปิงคลา, เส้นปิงคะลา น. ชื่อเส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือ แล่นลงไป บริเวณหัวหน้าแล้วแล่นไปตามต้นขาข้างขวา แล้วเลี้ยว ขึ้นไปแบบแนวกระดูกสันหลังด้านขวา แล่นขึ้นไปบน

ศีรษะแล้วกลับลงมาสิ้นสุดที่จมูกด้านขวา มีลมประจำ เส้นชื่อ สุรย์กาลา, สูญทกลา, ศุญทะกาลา ดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๔๓] ตอนหนึ่งว่า “...เอนเส้นหนึ่งชื่อว่า ปิงคลานั้นแล่นออกมาแต่นภีแล้วลงไปเอาต้นขาเบื้องขวา แล้วเกี่ยวกระดูกไปเอาสันหลัง แผงแนบขึ้นไปตาม กระดูกสันหลังเบื้องขวา แล้วแล่นขึ้นไปเกี่ยวเอาศีศะ แล้วลงมาเอานาสิกขาอยู่ประจำลมอันชื่อว่าสูญทกลา อยู่เบื้องขวานั้นแล...” หรือในตำราโรคินิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๔๓] ตอนหนึ่งว่า “...เส้นปิงคะลาเบื้องขวาไป ปิงคะ ลาที่ม้ายาว กล่าวดังเส้นอีทาใช้ จากครรภ์ขวาไป แล่น ลงในหัวหน้าขา เลี้ยวตลอดตลอดหลัง สุดศรีสังลงนาคา ประจำลมสุรย์กาลา ชักข้างขวาเป็นสำคัญ...”.

เส้นภูสัพพัง ดู เส้นจันทะภูงัง, เส้นจันทภูงัง.

เส้นรัตติณี ดู เส้นสิขินี.

เส้นรากจักขุ ดู เส้นสหัสศรีงลี, เส้นสหัสศรีงลี, เส้นสหัสศรีงลี.

เส้นรากตาขวา ดู เส้นทวารี, เส้นทวารี.

เส้นรากตาซ้าย ดู เส้นสหัสศรีงลี, เส้นสหัสศรีงลี, เส้นสหัสศรีงลี.

เส้นรุข่า น. ชื่อเส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือ แล่นขึ้นไปราวนมข้างขวา ผ่าน ไปที่คอ คาง และไปสิ้นสุดที่หูข้างขวา ดังคำอธิบายภาพแผนนวด [๔/๓] ตอนหนึ่งว่า “...๕. รุข่า รากโสตขวา...” หรือในคัมภีร์แผนนวด [๒/๔๔] ตอนหนึ่งว่า “...เอนเส้น หนึ่งชื่อว่าอุลลังกานั้นออกมาแต่นภีข้างขวาขึ้นไปราวนมขวา แล่นเข้าไปใต้คางแล้วออก เปนรากหูขวาแล...” หรือใน ตำราโรคินิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๔๕] ตอนหนึ่งว่า “...หนึ่ง โสตเส้นชื่อสุ ขุมอุสะมานามกรแท้ ออกจากนภีแผ่ ขึ้น ไปจับราวนมขวา ขึ้นไปราวคอคาง วางไปเอาหูขวานา เปนรากโสตประสาทหนา...”, เส้นรุข่า เส้นอุลลังกะ เส้น สุขุมอุสะมา ก็เรียก.

เส้นรุข่า ดู เส้นรุข่า.

เส้นลาวงัง ดู เส้นจันทะภูงัง, เส้นจันทภูงัง.

เส้นสหัสศรีงลี, เส้นสหัสศรีงลี, เส้นสหัสศรีงลี [เส้นสะทิดสะรังลี]

น. ชื่อเส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดิน เริ่มจากบริเวณสะดือ แล่นลงไปต้นขาซ้าย แข้งซ้ายด้าน ใน ผ่านฝ่าเท้า โคนนิ้วเท้าซ้ายทั้ง ๕ นิ้ว แล้วกลับย้อน ขึ้นมาตามหน้าแข้งซ้าย ขึ้นไปหัวนมซ้าย ไปใต้คาง ลอด ขากรรไกรข้างซ้าย แล้วไปสิ้นสุดที่ตาข้างซ้าย. ดังคัมภีร์

แผนหมวด [๒/๙๔] ตอนหนึ่งว่า “...เอนเส้นหนึ่งชื่อสหัสรังสี นั้น แล่นออกมาแต่นาภีนั้นแล้ว ก็แล่นลงไปตามต้นขา ไปตลอดเท้าทั้ง ๒ ข้างซ้ายแล้วก็กลับย้อนขึ้นมาจาก แอ่งซ้ายแล้วขึ้นไปเอาหัวนมซ้ายแล้วแล่นเข้าไปใต้คาง แล้วขึ้นไปแตกออกเป็นรากจักษุเบื้องซ้ายแล...” หรือใน ตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๙๓] ตอนหนึ่งว่า “...หนึ่ง สหัสรังสีเอ็น อันเส้นนี้ท่านพิปราย ในอุทรข้างซ้ายหมาย แล่นลงไปโดยต้นขา ตลอดลงฝ่าเท้าแล้ว แล่นผ่านเอาหัว บาทา ต้นนิ้วลิ้นทั้งห้า ย้อนขึ้นมาข้างซ้ายพลัน ตลอด ทอดเต้านมซ้าย แล่นผ่านผายข้างคอกนั้น ลอดขาทั้งไกล พลัน สุดเส้นนั้นเป็นรากตา บังคับให้กลับกรอก หลับ ลืมออกเป็นธรรมชาติ ประจำตาข้างซ้ายหนา...”, เส้นสหัสรังสี เส้นรากตาซ้าย เส้นรากจักษุ ก็เรียก.

เส้นสังคินี ดู เส้นลิขินี.

เส้นสัมปะสาโส ดู เส้นจันทะภูลัง, เส้นจันทะภูลัง.

เส้นสิกขินี, เส้นสิกขินี ดู เส้นลิขินี.

เส้นลิขินี น. ชื่อเส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทาง เดินเริ่มจากใต้สะดือ แล่นลงไปหัวหน้า ทวารเบา และสิ้นสุดที่อวัยวะเพศ ดังคำอธิบายภาพแผนหมวด [๔/ ๓] ตอนหนึ่งว่า “...๖. ลิขินี ทวารเบา...” หรือในคัมภีร์ แผนหมวด [๒/๙๔] ตอนหนึ่งว่า “...เอนเส้นหนึ่งชื่อว่าคิชนัน ออกแต่นาภีแล่นไปเอาหัวเข่าลงปลายลิ้นนั้นแล...” และ “...เอนชื่อสิกขินี แล่นแต่นาภีออกไปเบื้ององคชาตแล...” หรือในตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๙๖] ตอนหนึ่งว่า “...หนึ่งเส้นอันชื่อว่า รัตคินีหนานามพิปราย สังคินีก็ บรรยาย เส้นเดียวหมายมีสองนาม เส้นนี้แล่นออกมา แต่นาภีใต้สะดือมา ตลอดตรงไม่เข้ดขาม เป็นเส้นคชาตมูต มั...” เส้นนี้ในผู้ทญูญเรียกเส้นลิขินี ในผู้ชายเรียกเส้นคิข, เส้นสิกขินี เส้นสิกขินี เส้นคิข เส้นคิขณะ เส้นรัตคินี เส้นสังคินี ก็เรียก.

เส้นสิบ ดูเส้นประธาน ๑๐, เส้นประธานสิบ.

เส้นสุษุมุสะมา ดู เส้นรุฐา.

เส้นสุษุมัง น. ชื่อเส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทาง เดินเริ่มจากบริเวณสะดือ แล่นไปสิ้นสุดที่ทวารหนัก ดัง คำอธิบายภาพแผนหมวด [๔/๓] ตอนหนึ่งว่า “...๑๓. สุษุมัง รากทวารหนัก...” หรือในคัมภีร์แผนหมวด [๒/๙๔] ตอน หนึ่งว่า “...เอนเส้นหนึ่งชื่อนันทกระหวัดนั้นออกมาแต่นาภี

นั้นไปเกี่ยวเอาปากเกาะทวารคูทวารมูตรนั้นแล...” หรือ ในตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๙๗] ตอนหนึ่งว่า “...หนึ่งเส้นก้งขงนั้น แล่นจรจลจากนาภี กระหวัดรอบ ทวารมู คูตมกคะพนักงาน ...”, เส้นนันทกระหวัด เส้นก ขง เส้นก้งขง ก็เรียก.

เส้นสุตัง ดู เส้นรุฐา.

เส้นสุมนา [สุมนะนา, สุมนะนา] น. ชื่อเส้นประธานเส้นหนึ่งใน เส้นประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือ แล้ว แล่นตรงขึ้นไปในทรวงอก ขั้วหัวใจ ขึ้นไปตามลำคอ สิ้น สุดที่โคนลิ้น ดังคัมภีร์แผนหมวด [๒/๙๓] ตอนหนึ่งว่า “...เอนเส้นหนึ่งชื่อว่าสุมนานั้นแล่นมาแต่นาภีแล้ว ก็ เข้าไปในพวยในอกตามลำคอขึ้นไปเป็นลิ้นแล...” หรือใน ตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๙๔] ตอนหนึ่งว่า “...สุมนะ นาพลัน ที่อยู่สุมนะนั้น ตรงกลางสุณณะนาภี เล่นเลย ตรงขึ้นไป ขั้วหัวใจระนี้ แนบคอกหอยวิถึ ตลอดลิ้นลิ้น ทุกเส้น...”, เส้นสุสุมนา ก็เรียก.

เส้นสุมนะนา ดู เส้นสุมนา.

เส้นสุสุมนา ดู เส้นสุมนา, เส้นสุมนะนา.

เส้นสหัสรังสี ดู เส้นสหัสรังสี, เส้นสหัสรังสี, เส้นสหัสรังสี.

เส้นอิทา น. ชื่อเส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทาง เดินเริ่มจากบริเวณสะดือแล่นลงไปบริเวณหัวหน้า แล้วแล่นไปตามต้นขาข้างซ้ายจนถึงหัวเข่า แล้วเลี้ยวขึ้น ไปแนบนวกระดูกสันหลังด้านซ้าย แล่นขึ้นบนศีรษะ แล้วกลับลงมาสิ้นสุดที่จมูกด้านซ้าย มีลมประจำเส้นชื่อ จันทรทะเลา จันทกลา หรือจันทะกาลา ดังคัมภีร์แผนหมวด [๒/๙๓] ตอนหนึ่งว่า “...เอนเส้นหนึ่งชื่อว่าอิทานั้น แล่น ออกมาแต่นาภีแล้วไปเอาหัวเข่า ไปเอาต้นขาเบื้องซ้าย แล้วไปเอาสันหลัง แนบขึ้นไปตามกระดูกสันหลังซ้ายแล้ว แล่นผ่านกระดูกขึ้นไปยังคี่แล้วกลับลงมาเอานาสิก ข้าย อยู่ประจำลมจุมกอันว่าจันทกลาเบื้องซ้ายนั้นแล...” หรือในตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๙๔] ตอนหนึ่งว่า “...เกิดเป็นเส้นอิทา ให้คี่ลานก้าเวปราชญ์ เส้นนี้วิถีผ่าน แต่นาภีพาดหัวหน้า แล่นตลอดลงต้นขา เลี้ยวตลอดหน้า สันหลังกล่าว แนบกระดูกสันหลังราว ผ่านขึ้นไปจนสุด เคียร แล้วเกี่ยวเลี้ยวตกลงลง นาสิกตรงซ้ายจำเนียร ประจำลมสถิตเสถียร จันทะกาลาทุราตรี...”.

เส้นอุรัง ดู เส้นจันทะภูลัง, เส้นจันทะภูลัง.

เส้นอุลลังกะ ดู เส้นรุ้งๆ.

เส้นเอ็น ดูเส้น.

หัวตะคาก น. แง่กระดูกเชิงกรานที่อยู่ใต้บั้นเอว. ตะคาก
ก็เรียก.

อุทร น. ๑. ท้อง ๒. ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๒ ตอน ๑
[๓๙/๖๕] ให้ความหมายแตกต่างออกไปว่าเป็น “อวัยวะ
ที่หุ้มไส้ (ป่อง) คล้ายโป่งผ้าที่เกิดขึ้นตรงกลางผ้าเปียกที่

คนรวบ(ชาย) หั้ ๒ ข้างเข้า” และคัมภีร์ได้บรรยายลักษณะ
อวัยวะนี้ว่า “...ข้างนอกเกลี้ยงข้างในเป็นดั่งผ้าซับระดูที่
เปื้อนแล้ว เขาห่อเศษเนื้อไว้ แม้นจะกล่าวว่า ข้างในอุทร
นั้นเป็นดั่งข้างในของผลขนุนละมุด ดั่งนี้ก็ชอบ มันเป็นที่
ที่หมู่นอน (ตัวพยาธิ) อันมีแตกต่างกันถึง ๓๒
ตระกูล...”.